

УДК 177:343.6(=411.16)(477.62-21)"1905"

І.Г. Луковенко

## ЄВРЕЙСЬКИЙ ПОГРОМ У МАРІУПОЛІ 1905 РОКУ: КОНТЕКСТ, ПЕРЕБІГ, НАСЛІДКИ

*Стаття присвячена дослідженню трагічної сторінки в історії єврейської громади Маріуполя в дорадянські часи - погрому 1905 року. Аналізуються причини та контекст цієї події, перебіг та наслідки.*

*Події погрому розглядаються в контексті Першої російської революції, що розпочалася в січні 1905 року.*

*Особливу увагу приділено співвідношенню політичних і національних мотивів у діях учасників зіткнень: протистояння двох сил революційної та антиреволюційної спрямованості.*

*Досліджуються свідчення джерел про участь і ступінь залучення до зіткнень монархічних сил, представлених прихильниками так званого «Союзу російського народу» (чорносотенцями), серед яких були дуже популярні антисемітські ідеї. З іншого боку, проаналізовано особливості участі збройних загонів єврейської самооборони та робітничого руху Маріуполя в подіях погрому. На основі наявних джерел проаналізовано особливості перебігу подій погрому, їх послідовність та наслідки.*

*На основі знайдених та систематизованих даних, отриманих з метричних книг маріупольської синагоги, автор вперше подає інформацію про жертви цього погрому та їх родини.*

**Ключові слова:** революція 1905 р., погром, єврейська громада Приазов'я, іудаїзм, «чорносотенці».

DOI 10.34079/2226-2830-2024-15-40-45-58

Погром 1905 року став трагічною подією в історії єврейської громади Маріуполя та частиною більш ширшого історичного явища під назвою «Перша російська революція». Контекст цієї драми, її причини та наслідки є важливим елементом історії Приазов'я, міжетнічних та міжрелігійних взаємин в регіоні як на суспільно-історичному так і особистісно-індивідуальному рівнях.

Тема погрому 1905 р. в Маріуполі вперше була піднята на початку 1990-х рр. Л. Яруцьким який долучався до суспільно-культурного життя єврейської громади, проводив певні розвідки, результатом яких став розділ про погром в його праці «Євреї Приазов'я» (Яруцкий, 1996, с. 44-49). Він зібрав відомі на той час дані, зокрема ті, що стосувалися ролі робітничого класу в тих подіях. А також мав можливість отримати обривчасті дані щодо деяких жертв погрому, що і відобразив у своїй книзі. Втім, обмеженість джерел не давала можливості більш ґрунтовного та різнобічного дослідження цих подій. Тривалий час ця тема не знаходила свого наукового вивчення. До теми погрому звертався маріупольський краєзнавець П. Мазур. У 2016 р до цієї теми звернулася О. Воротілова, пославшись зокрема на матеріали з числа тих, що містилися у праці Л. Яруцького (Воротілова, 2016, с. 129-130).

На наш погляд ця тема є дуже важливою для розуміння історії єврейської громади міста (та регіону в цілому) дорадянського періоду, та такою, що потребує значно більшої уваги, ніж та, яку вона має на теперішній час.

**Метою** статті є аналіз причин, перебігу та наслідків подій погрому в контексті Першої російської революції та революційних подій в Маріуполі, а також фокусування уваги саме на особистісному аспекті трагедії – узагальненні інформації про жертви погрому та їх родини.

Хвиля погромів 1905 р. не була першою в єврейській історії імперських часів, і не стала останньою. Євреї в Російській імперії пережили три основні хвилі погромів – в 1881-1884, 1903-1906 і 1917-1921 рр. Погроми відбувалися в періоди пертурбацій і нестабільності в Росії.

Погроми жовтня 1905 р. у більш широкому контексті стали частиною подій в рамках т.зв. «Першої російської революції», що розпочалася у січні 1905 р. з т.зв. «кривавої неділі» 9 (22) січня 1905 р.

Єврейське населення через обмеженість своїх прав, брало активну участь у революційних подіях, сподіваючись на зміну ситуації, ратуючи за політичні свободи та рівноправ'я, яке бачилося в результаті перемоги революції, ліквідацію обмежень за етнічною ознакою тощо. Антимонархічні настрої охоплювали всі верстви населення та національні спільноти. Євреї не були виключенням. Склалися ворогуючі табори. Антиреволюційні настрої обстоювала промонархічна, право-радикальна, націоналістична, шовіністично налаштована громадськість з числа різних верств населення. Ці настрої підігрівалися владою, в тому числі, вищою. Серед цієї частини соціуму були широко поширеними антисемітські настрої. Саме події 1905 р. сколихнули та активізували промонархічні організації, які взяли на себе роль оберігача та ревнителя існуючого ладу: «особливо активну діяльність монархічні організації розгорнули у 1905 р., щоб протидіяти поширенню революційних настроїв у суспільстві» (Токаленко, 2017, с 48).

Погроми, що відбувалися саме у цей період, характеризуються більшою організованістю, активною діяльністю саме монархічних, право-радикальних організацій, які підбурювали «темне» неграмотне населення, потуранням чи прямою участю влади, зокрема й через постачання чорносотенцям зброї, фінансуванням їх діяльності (Омельяничук, 1997, с. 87). Перші погроми саме в період революції розпочалися вже у квітні 1905 р. з Мелітополя. Згодом сталися погроми в Сімферополі, Житомирі, Мінську, Брест-Литовську. Найбільш відомим в цей час став погром в Катеринославі (20 липня). Влітку 1905 р. погроми сталися у Керчі, Єнікале.

Втім, основна хвиля погромів сталася у жовтні. На цей період припадають найбільш активні та масові заворушення під час революційних подій, що відомі як «Жовтневий загальний (всеросійський) політичний страйк». Страйк проходив під гаслами повалення самодержавства, завоювання демократичних свобод, економічними вимогами. Наслідком цього страйку стали поступки, на які змушена була вдатися вища влада – страйк став головною причиною видання Ніколаєм II «Маніфесту 17 жовтня» («Височайший Маніфест про вдосконалення державного порядку», ще відомий як «Жовтневий маніфест»).

Маніфест у суспільстві був сприйнятий по різному. Для одних дарування громадянських свобод та правового порядку було «актом великої історичної ваги». В першу чергу схвально та захопливо сприйняла нові віяння ліберальна опозиція, яка відразу проголосила створення політичних партій. Саме тоді з'являються партії конституційних демократів («кадетів») і «Союз 17 жовтня» («октябристів»).

Разом з тим, намагаючись вгамувати революційні настрої, ліберальне крило політикуму вважало за необхідне перевести революційний рух на мирний шлях. Власне, для них революція і завершилася, вони, в принципі, досягли того, за що боролися.

Крайні ж політичні сили, в першу чергу більшовики (РСДРП(б)), воліли використати можливості, передбачені Маніфестом, у радикальних формах та методах боротьби з урядом, зокрема збройних виступів, що і відбулося у Москві, Нижньому Новгороді, Красноярську тощо. Варіант участі у виборах вони відкидали. Видання Маніфесту вони сприйняли як слабкість влади, яку треба було, як-то кажуть, «дожати».

Різко негативно ці нововведення були сприйняті в середовищі крайніх реакціонерів, правих, шовіністичних організацій (типу «Союза русского народа»), які сприйняли ці новшества як посягання на існуючий лад, устої суспільства, традиційні цінності. Вони ж за кілька тижнів перед тим вкрай гостро сприйняли поразку Росії у війні з Японією та підписання Портсмутського миру (23 серпня за ст. ст.). Саме вони проводили промонархічні, антиреволюційні, антисоціалістичні демонстрації. Чорносотенці активно діяли в губерніях зі змішаним національним складом, зокрема в межах Смути осілості та користувалися повною підтримкою влади.

Після опублікування Маніфесту та в процесі розгортання жовтневого страйку сталися найбільші в історії царської Росії єврейські погроми, які тривали всі двадцять числа жовтня. Погромами було охоплено 660 населених пунктів, переважно у південних і південно-західних губерніях Смути осілості. Під час погромів було вбито понад 800 євреїв (не рахуючи померлих невдовзі від наслідків погромів); матеріальні збитки оцінювалися у більш ніж у 70 млн. крб. Найбільше жертв було в Одесі, де загинуло понад 400 євреїв.

Ця хвиля погромів вважається найсильнішою в історії царської Росії. Традиційні для імперії антисемітські настрої, які в певні періоди спалахували по тих чи інших причинах, на цей раз були спричинені оголошенням цим Маніфестом політичних свобод та позитивною реакцією на це з боку частини єврейського населення, яке бачило в цьому довгоочікуваний злам політичних, національних, соціальних, культурних обмежень, які були реальністю в тих умовах. Саме задля цього частина євреїв доволі активно приймала участь у революційних подіях. Наприклад, Шолом-Алейхем вивів образ такого єврея в персонажі бідного студента-революціонера Перчика в «Тев'є-молочарі», події якого відбуваються саме у ті часи.

Супротив цих заходів була консервативна, монархічна, антисемітськи налаштована, здебільшого маргіналізована, але підтримувана владою, частина суспільства. Причому погроми не завжди мали виключно етнічну («єврейську») спрямованість — їхніми жертвами ставали часто інтелігенти, студенти, тобто всі ті, до кого підходило визначення «демократ», «ліберал», що було ненависним для консервативного натовпу.

Як правило, «сценарій» цієї драми був більш-менш однотипним. Після прочитання Маніфесту, стихійно починалися демонстрації прихильників революційних партій і рухів, які святкували здобуття свобод.

На протигагу їм організовувалися промонархічні патріотичні ходи, які складалися із представників консервативних сил, з національними прапорами та портретами імператора.

Між прибічниками обох таборів починалися збройні сутички. Проурядові демонстранти, які були незадоволені поступками імператора, групи агресивно налаштованих людей, дуже швидко підігрівалися антиреволюційними та антисемітськими лозунгами та закликами, були падкими на різного роду чутки, що у негативному світлі показували єврейське населення.

Після цього починалися погроми, проурядові активісти нападали на євреїв, інтелігенцію, студентів, випадкових перехожих, схожих на євреїв, грабували будинки та крамниці, що належали як євреям, так і християнам. Погромами охоплювалися

підприємства, лавки, магазини, прибуткові будинки, приватні квартири та будинки. Людей вбивали, часто жорстоким чином, частими були випадки насилування жінок та дівчат.

Роль органів влади у цих процесах істориками пояснюється тим, що сам Маніфест готувався у повній таємниці. Відповідно на місця не було надіслано жодних сповіщень чи пояснень. Після опублікування Маніфесту не було жодних роз'яснень. Губернатори та поліцеймейстери, не знаючи, як поводитись у нових, небувалих умовах, не наважувалися віддавати заборонні накази, не знаючи, чи можна забороняти щось в умовах «конституції», і надсилали запити до столиці. Столичні чиновники також не були проінструктовані та відповідали із запізненнями за кілька днів. Як противагу революційним демонстраціям деякі представники силових органів та сановники, побоюючись заборонити їх, вирішували організувати контрреволюційні демонстрації консервативних сил (самі часто будучи прибічниками цих ідей), інколи очолюючи останні.

Наслідком погромів стало те, що сотні родин залишалися без даху над головою і засобів до існування. Погроми стали причиною того, що багато євреїв вимушені були залишати свої міста та емігрувати до США та Ізраїлю.

Революційні події 1905 р. безпосередньо торкнулися і Маріуполя. Вже 25 січня 1905 р. робітники заводу «Нікополь-Маріупольський» пред'явили адміністрації заводу свої економічні вимоги, а 31 січня було оголошено страйк, у якому взяло участь 750 робітників. На його придушення викликали війська. У березні страйкували портові вантажники. Події набували такого розмаху, що 22 березня 1905 р. міська дума вимушена була клопотати перед губернським керівництвом про надсилання до міста батальйону піхоти або сотні козаків.

Починаючи з квітня страйками були охоплені майже всі промислові підприємства міста (порт, заводи «Російський Провіданс» та «Нікополь», завод Сойфера).

Відбуваються демонстрації робітників та вчителів Маріупольського повіту, політичний мітинг робітників металургійних заводів, організований маріупольською групою РСДРП, страйк команд пароплавів, що стояли під навантаженням у Маріупольському порту.

Противагою революційним силам були маріупольські консервативні сили, які організаційно були об'єднані у Маріупольське відділення «Союза русского народа». Це була російська ультраправа масова чорносотенна монархічна організація, програма та діяльність якої базувалися на монархічних, націоналістичних, шовіністичних та антисемітських ідеях, а також православному радикалізмі. Для них основними супротивниками були «инородцы и левые общественные деятели».

Єврейська тема в цьому середовищі мусувалася постійно впродовж всього часу розгортання революційних процесів: чорносотенці звинувачували євреїв у відсутності патріотизму щодо імперії, антиросійських поглядах («враждебности ко всему русскому»), атаках на «русское национальное самлюбие» (особливо після поразки у війні з Японією), розхитуванні російської державності тощо.

Напередодні оголошення Маніфесту, 15 жовтня 1905 р. робітники всіх цехів заводу «Нікополь» знову оголосили страйк. Частина з них вирушила на «Російський Провіданс», щоб закликати його робітників підтримати страйк. Сталося зіткнення із поліцією. Для придушення виступу були викликані війська.

16 жовтня 1905 р. близько тисячі осіб взяли участь у демонстрації протесту на центральній Катерининській вулиці (тепер проспект Миру). За словами проурядових активістів «продолжались мятежные сборища, слышались противуправительственные

речи и раздавались револьверные выстрелы» (Чины полиции, 1911, с. 95). Спроба поліції розігнати демонстрацію не мала успіху: робітники чинили збройний опір.

Того ж дня у Свято-Харлампіївському соборі прибічники чинної влади проводили молебень з приводу підписання миру з Японією. Євреїв, що також брали участь у цих подіях, вони вважали призвідниками безпорядків, серед них ширилися чутки, що євреї намагатимуться зірвати богослужіння, а то і підірвати собор взагалі.

Наступного дня маніфестації продовжувалися, це був день оголошення Маніфесту. Це оголошення викликало хвилю позитивних емоцій збоку революційно налаштованої громадськості та, відповідно, негативну реакцію збоку її противників. Ними євреї продовжували звинувачуватися у антидержавності, негативну реакцію викликала ейфорія євреїв щодо здобутих свобод, декларованих Маніфестом.

І вже з нагоди оголошення Маніфесту 19 жовтня 1905 р. відбулася мабуть наймасовіша демонстрація, робітники металургійних заводів під звуки «Марсель'єзи», під чорними та червоними прапорами, лозунгами «Да здравствует социализм» та «Смерь тиранам!» вийшли на демонстрацію з нагоди його опублікування. У демонстрації брало участь до десяти тисяч осіб. Робітники мариупольських заводів «Нікополь» та «Російський Провіданс», портові вантажники, залізничники, службовці, вчителі виходили на демонстрації та мітинги, оголошували один за одним страйки. У демонстрації брали участь і євреї, для яких Маніфест відкривав нові можливості.

Проурядові сили так описували участь у подіях цього дня єврейського населення: «Когда эта толпа вышла на Александровскую площадь [нині Міський (Театральний) сквер – прим. авт.], к ней присоединилась другая толпа, состоявшая исключительно из молодых евреев, принадлежавших к боевой организации численностью около ста, построенных в правильное каре, с распущенным флагом, верхняя часть которого была красная с надписью «Долой Самодержавие», а нижняя голубая с надписью на еврейском языке «Поалей Цион» (название националистической партии евреев социалистов)» (Чины полиции, 1911, с. 96). Попри неоднозначність джерела, варто звернути увагу на деякі подробиці – активну та організовану участь євреїв та факт існування єврейської бойової дружини, що, очевидно, була створена ними для охорони від погромників за прикладом дружин, що створювалися в інших містах.

Всі ці події стали передвісником трагічних подій, що розгорнулися наступного дня. В Маріуполі погром тривав два дні – 20-21 жовтня (2-3 листопада) 1905 р. (4-5 хешвана 5666 р. за єврейським календарем).

Щомісячний петербурзький журнал «Восход», присвячений інтересам євреїв, зафіксував певні подробиці цих трагічних подій, посиляючись на звернення самих родичів жертв та свідків погрому: «В Мариуполе произошел еврейский погром. Много убитых, тяжелораненых, совершенно ограбленных. Голод, нищета. Действительные чиновники без вмешательства юристов могут скрыть следы участия. Просим немедленно приехать для оказания юридической помощи. ПОСТРАДАВШИЕ».

Згодом той же журнал опублікував «агентские сведения» з Маріуполя. З них ми дізнаємось деякі подробиці та послідовність подій: погром почався 20 жовтня, тривав 21 жовтня, упродовж цих двох днів було розгромлено багато єврейських магазинів, вказувалося, що були жертви, кількість яких, однак, на той момент була невідомою. Погром тривав до ранку 22 жовтня, коли завдяки заходам посиленої охорони погром не відновлювався. Спостерігалася підвищена тривожність населення. Фіксувалося масове покидання євреями міста. У наступні дні спокій у місті поступово відновлювався, утворилася вільна охорона, яка разом із козаками та патрулями роз'їжджала містом. Картина після погрому справляла гнітюче враження. Окрім магазинів, було розгромлено багато єврейських будинків (В Мариуполе произошел..., 1905).

Л.Д. Яруцький передає свідоцтва очевидця тих подій, учасника робітничого руху в Маріуполі у часи першої російської революції Є.П. Лепанова: «20 октября 1905 года в городе Мариуполе было организовано шествие Союзом истинно русских с организацией черной сотни во главе со священником, с хоругвиями, иконами, портретами царя, с пением «Боже, царя храни».

Когда колонна проходила мимо гостиницы «Континенталь» (ныне Дворец культуры «Азовсталь»), из окон раздалась выстрелы. На несколько минут воцарилась растерянность, потом начали кричать: «Это жида стреляют! Бей жидов, спасай Россию!». И начался еврейский погром. Он продолжался всю ночь.

21 октября рабочие заводов прибыли в город, но погром закончился, черная сотня свое дело сделала. Было убито 23 человека – мужчин, женщин, детей – и разграблены еврейские магазины и домашнее имущество [...] О том, что черносотенцы во главе с приставом и полицмейстером готовят еврейский погром, в городе знали все. Мариупольский совет рабочих депутатов, действовавший в заводском районе, принял специальную резолюцию по предотвращению погрома.

Вот ее текст: «Выслушав сообщение о готовящемся погроме, глубоко возмущенный преступными приготовлениями полиции, мариупольский совет рабочих депутатов постановляет:

1. Сообщить немедленно по всем заводам, по цехам о том, что готовится погром и в случае начала погрома немедленно забастовать решительно всем рабочим и двинуться на защиту мирного населения.

2. Сообщить всем рабочим о решении Совета рабочих депутатов – каждого рабочего, кто поднимет руку на кого бы то ни было из мирных граждан без различия национальностей или примет участие в грабеже, — признать изменником рабочего дела, позорящим честное имя тружеников и борцов, и такого рабочего не считать товарищем, а расправляться с ним, как с врагом» (Яруцкий, 1996, с. 46-47).

Додатково про роль маріупольських робітників вказує Д. Грушевський у книзі, присвяченій історії металургійного комбінату Ілліча: «Как только весть о погроме в городе дошла до завода, по решению Мариупольского Совета рабочих депутатов были даны тревожные гудки и рабочие около 4 часов дня вооружившись кто чем мог, двинулись в город, чтобы обуздать черносотенцев. На Карасевской улице они были встречены полицией и казаками. Произошло вооруженное столкновение, во время которого было убито несколько рабочих, в том числе один из активных членов заводской организации РСДРП Петр Михайлов. Прорваться к центру города рабочим не удалось» (Цит. за.: Яруцкий, 1996, с. 47).

Свою версію подій 20 жовтня дають і чорносотенці: «Все эти наглые безчинства и злодеяния евреев переполнили чашу терпения простых русских людей, и у них явилась потребность удовлетворить оскорбленное национальное чувство устройством своей народной, патриотической манифестации: «Надо показать, что есть еще православные люди, уважающие своего Государя» говорили они. После молебна, отслуженного утром в Соборе, толпа русских людей, по преимуществу рабочих, с хоругвиями, портретом Государя Императора и национальным флагом двинулась по улицам Мариуполя. Однако торжественное и благоговейное настроение участников шествия моментально перешло в ужасающий взрыв народного негодования, когда из вооруженной толпы еврейской боевой организации, стоявшей, не снимая шапок перед патриотической манифестацией и поджидавшей ее на углу около гостиницы «Континенталь», раздался выстрел, которым был ранен в ногу один из двух несших портрет Государя Императора учеников местного технического училища. Тогда немедленно раздался крик «бей жидов»!. В это время из гостиницы «Континенталь» и из соседних домов открылась стрельба не только в тех,

кто бросился в рукопашную на евреев, но и в самую патриотическую процессию. Вслед за этим гнев народный разразился со стихийной силой и, смяв вооруженную толпу евреев, русские бросились преследовать и громить еврейские лавки...» (Чины полиции, 1911, с. 96-97).

Додатково про хід подій ми дізнаємося з офіційних документів, спрямованих на адресу Міністерства юстиції та прокурора Новочеркаської палати: «С утра 20-го октября под предводительством полицмейстера у собора [мається на увазі Свято-Харлампіївський собор – *прим. авт.*] собралась толпа низов Мариупольского населения. Взяв в соборе крест, хоругви и из участков три портрета государя, толпа эта с гимном и криками «Ура» пошла вверх по главной улице [Катерининській, тепер просп. Миру – *прим. авт.*]. На Александровской площади, около банка [на розі вул. Катерининської та Грещкої – *прим. авт.*], к ней присоединились городской голова [мається на увазі тодішній мариупольський міський голова Іван Попов – *прим. авт.*] и гласный Хараджаев [мається на увазі Давид Хараджаєв – купець 1-ї гільдії, гласний міської думи – *прим. авт.*]. На обратном пути по главной улице, когда толпа подходила к кварталу, сплошь занятому еврейскими магазинами, где на перекрестке стояло около 300 евреев [на розі вул. Єкатерининської та Харлампіївської – *прим. авт.*], раздался, по мнению большинства, провокаторский выстрел, что послужило сигналом к немедленному погрому. Все еврейские магазины были сплошь разграблены. Разграблены и разбиты еврейские дома и на других улицах. Полиция и казаки не только не остановили грабежа, но даже поощряли его, а казаки сами принимали участие. В Мариуполе пострадали евреи, как ближайший объект, против которого легче всего направить плохо разбирающуюся в положении вещей толпу низов городского населения. Если бы городское самоуправление только захотело, могло бы не смотря ни на что остановить погром, но, к сожалению, оно бездействовало, а полиция покровительствовала и была инициатором погрома» (Руденко, 2011).

Офіційна реакція міської влади послідувала через двадцять днів. Міський голова Маріуполя І. О. Попов 9 листопада скликає екстрене засідання Міської думи. Гласні засудили трагедію. Вони знайшли кошти для надання допомоги постраждалим з міського бюджету. На адресу «Комітету зі збору пожертвуваль і надання допомоги постраждалим від погрому 20 і 21 жовтня» було виділено 6 000 крб. Крім того, дума прийняла постанову, в якій просила опікунську раду Маріїнської жіночої гімназії подбати про звільнення від сплати за навчання тих з учениць, батьки яких постраждали матеріально під час погрому і не можуть платити гроші за навчання. Аналогічна постанова була прийнята і на адресу опікунської ради Олександрівської чоловічої гімназії.

З цих уривчастих відомостей можна зробити певні узагальнення та деякою мірою зрозуміти логіку перебігу подій.

Очевидно, що погром у Маріуполі був частиною загальноімперських процесів. Він став одним з десятків таких трагічних акцій, що охопила цілу низку міст у Смузі осілої та подеколи і за її межами.

Як і в інших містах контекстом подій стали революційні процеси, викликані революцією 1905 р., які охопили Маріуполь та активну участь в яких брали робітничі маси та населення міста в цілому. Зокрема, і єврейське населення.

Безпосереднім приводом та поштовхом до погромних подій стали демонстрації, пов'язані із оприлюдненням Найвищого маніфесту, в яких взяли участь з одного боку революційно налаштована міська громадськість, а з іншого боку частина мешканців, «простой, черный, рабочий люд», що була налаштована реакційно, антиреволюційно, антисемітськи, та ще й підбурювалася консервативними, чорносотенними силами.

Певна роль у цих процесах належала офіційній владі, принаймні, як ми бачимо, згадуються поліцмейстер та вище керівництво міста (міський голова Іван Попов та гласний міської думи Давид Хараджаєв), також побічно на роль міської влади вказано і в вище цитованому зверненні жертв погрому до журналу «Восход»: «Действительные чиновники без вмешательства юристов могут скрыть следы участия», а також свідчень офіційних документів про пряму та безпосередню участь поліції в організації погрому та бездіяльність міської влади.

Безпосереднім спусковим гачком для погрому стала стрілянина під час ходи чорносотенних активістів центром міста. Причому сама локація, де відбувалися ці події, давала мало шансів на те, що все могло піти не так, як пішло врешті-решт. Це був район із щільною присутністю єврейського населення, у радіусі фактично кількох десятків метрів розташовувалися всі маріупольські єврейські культові споруди (хоральна синагога та всі три молитовні будинки), було багато магазинів, будинків, власниками яких були євреї, і в сам час подій там перебувала велика кількість євреїв.

Звертає на себе увагу також і той факт, що скоріш за все, навчені досвідом попередніх місяців та подій в інших містах, євреї міста змогли напередодні зорганізуватися у бойову дружину задля власного захисту. Про це, до речі, згадує і Л. Яруцький, вказуючи на те, що одна з жертв погрому Ісак Беркович (про нього нижче), скоріш за все був якщо не організатором, то одним з активістів цієї дружини. Звідси можна з певною долею припущення висунути гіпотезу, що якась частка євреїв – жертв погрому, як раз і могла бути членами цієї дружини (гіпотетично це може стосуватися молодих та міцних чоловіків) та загинула захищаючи себе, своїх рідних, єврейську громаду в цілому.

Спадає у вічі і той факт, що робітники маріупольських заводів від самого початку виступали проти такого розвитку подій та здійснили хоча і невдалу, але спробу стати на заваді погрому. В цьому контексті треба зазначити, що в середовищі революційно налаштованих мас (як робітників, так і ліберальної інтелігенції, зокрема і творчої) єврейська тема була пов'язана саме із захистом євреїв як однієї з гнаних соціальних груп в імперії (згадаємо захист Менахема-Менделя Бейліса збоку творчої інтелігенції під час процесу над ним буквально через 6-8 років після цього – упродовж 1911-1913 рр.), а для робітників національна тема була не на першому місці, поступаючись пролетарській солідарності із гнаними. В свою чергу антисемітизм сприймався як щось порочне, неправильне, те, що міцно асоціювалося із імперським, консервативним суспільно-політичним ладом, проти якого треба боротися. І, навпаки, серед монархічної спільноти антисемітизм був одним з обов'язкових елементів їх світогляду, громадянської позиції та дієвої практики.

Погром спричинив численні матеріальні збитки для єврейської громади. Було розграбовано велику кількість торговельних закладів міста, що належали євреям, постраждало чимало приватних будинків. Загальний матеріальний збиток сягнув 2 млн. крб.

Втім, найдраматичнішим наслідком погрому стали людські жертви. Їх кількість становила, судячи із записів у метричній книзі за жовтень 1905 р., 22-і особи.

Нижче ми подаємо повний, складений автором, мартиролог (список жертв) погрому на основі записів у метричній книзі за 1905 р. (Синагога, 1905, Арк. 59-61): **20 жовтня (2 листопада 1905 р. / 4 хешвана 5666 р.):** ногайський міщанин Бердянського повіту Яків Мордухович Гродзинський (22-й рік), маріупольський міщанин Герш Йосип-Мовшевич Азеф (28 років), маріупольський міщанин Іцко Борухович Беркович (37 років), маріупольський міщанин Марк Йосипович Грінберг (61 рік), дружина Марка Грінберга Софія Грінберг (62 роки, найстарша жертва), донька Марка Грінберга Ольга Грінберг (29

років), міщанин міста Лубен Полтавської губернії Лейзер Мордухович Рабинов (44 роки), жінка Лейзера Рабинова Песя-Рахель Рабинова, вона ж Рося (33 роки), донька Лейзера Рабинова Циля Лейзерівна Рабинова (4 роки, наймолодша жертва), міщанин Могильовської губернії Рогачівського повіту Тихінічеського єврейського товариства Нісон-Абрам Ельєвич Плоткін (18 років), мелітопольська міщанка Доба Фолева (Рафаїловна) Жмудь (18 років), мелітопольський міщанин Довід Фолєв (Рафаїлович) Жмудь (9 років), син Маріупольського міщанина Мендель (за метрикою Менахем) Самуїлович Каждан (8 років), катеринославський міщанин Лейба Гершкович Горелік (18 років), борисівський міщанин Мінської губернії Йося-Айзік Мовшевич Бобров (18 років), маріупольський міщанин Рафаїл Борухович Лівшиц (22 роки), златопольський міщанин Київської губернії Нохум Гершевич Пекар (28 років); **21 жовтня (3 листопада / 5 хешвана 5666 р.):** золотоношський міщанин Полтавської губернії Дова (Давид) Абрамович Костюковський (20 років), син Лубенського міщанина Лейзера Рабинова Абрам Лейзерович Рабинов (11 років), син того ж Лубенського міщанина Зельман Лейзерович Рабинов (12 років, помер від ран, отриманих під час погрому), катеринославський міщанин Герш Бен'ямінович Іофе (35 років), негінський міщанин Климовичського повіту Могильовської губернії Шмуель-Мендель Велькович (Вольфович) Каганов (37 років).

Спочатку записи про смерть фіксувалися фразою «убит во время беспорядков в городе», а надалі «убит во время погрома».

Що ми знаємо про людей, чії життя забрала ця трагедія? Дуже обривчасті дані дозволяють дещо сказати про них та їх родини.

Про ногайського міщанина Бердянського повіту **Якова Мордуховича (Мордехаєвича) Гродзинського**, нажаль, ми інформації не маємо. В Маріуполі була родина Гродзинських, але з Катеринослава (брати Ошер та Нафтулі Гродзинські), чи були вони родичами, невідомо. Мабуть, єдиними його родичами, про яких ми знаємо, були його молодші рідні брати, також ногайські міщани: Мойсей Мордухович Гродзинський, про якого відомо, що у 1914 р. він одружився на міщанці Ростова-на-Дону Олені Голиній та Йоель Мордухович Гродзинський, який у 1918 р. одружився на Косівській міщанці Естер Кулішевській (могила її дідуся Гірша Кулішевського збереглася на єврейському цвинтарі).

Про Маріупольського міщанина **Герш Йосип-Мовшевича Азефа** також немає даних. Під 1888-м роком згадується маріупольський міщанин Йосип-Мовша (Мойсей) Гершович Азеф, що, скоріш за все, був його батьком (місцем його проживання вказано с. Максиміліанівка Маріупольського повіту).

Значно більше (порівняно із всіма іншими) ми знаємо про **Іцко (Ісака) Боруховича Берковича**, що прибув до Маріуполя з містечка Кобиляки Полтавської губернії. В нього була дружина Хая-Сара Беркович. Трагічна дата 20 жовтня 1905 р. забрала у дружини її чоловіка та залишила без батька вісьмох дітей (в метричних книгах збереглася інформація лише про шістьох з них): доньок Хаю (1893 р.н.), Ревекку (Рівку, 1894 р.н.), Розалію (1900 р.н.) та синів Давида (1898 р.н.), Йосипа (1900 р.н.) та Якова (1904 р.н.).

Лев Яруцький у книзі «Євреї Приазов'я» подає інформацію, що в нього було восьмеро дітей. Від Бориса Берковича (сина Давида Берковича) він отримав дані про свого дідуся та подальшу долю його родичів. Єврейська громада знайшла можливість відправити двох старших дітей Рівку та Бориса до США. Інші діти залишилися. Троє синів Яків, Ізя (Ізраїль) та Йосип згодом загинуть у роки II Світової війни. Донька Нюся загине у блокадному Ленінграді. Ще одна донька Розалія буде розстріляна німцями у Луганську. Єдиний з дітей І. Берковича, що надовго пережив своїх братів та сестер

(помер у 1980 р.) – Давид Беркович (Яруцкий, 1996, с. 48-49). Нажаль, інформації про Бориса та Ізраїля (Ізю) Берковичей в метричних книгах ми не знайшли. Під іменем Нюся (зменшувально-пестлива форма імені «Ганна») можливо мається на увазі Хая Беркович. Можливо, в радянський час вона змінила своє ім'я.

Дві родини, що втратили найбільше своїх членів – родини Грінберг та Рабинових. Маріупольський міщанин **Марк Йосипович Грінберг** був поважною людиною в єврейській громаді. У 1870-х рр. він займався торгівельною діяльністю та був купцем 2-ї гільдії. Він загинув разом із своєю дружиною **Софією Емануїловою Грінберг** та донькою **Ольгою Марківною** (нар. 14 липня 1876 р.). У них була щонайменше ще одна донька Нехама-Ганна, але про неї нам нічого невідомо (вона народилася 20 травня 1874 р.).

Ще одна родина, яка втратила найбільше своїх членів, це родина **Лейзера Мордух-Нотовича Рабинова**, що походив з міщан міста Лубни Полтавської губернії. Разом з головою родини загинула його жінка **Песя-Рахель** (яку ще також звали **Рося**) **Рабинова**, двоє їх синів **Абрам** та **Зельман** (він помер не відразу, а пізніше, від ран, отриманих під час погрому), а також чотирирічна донька **Циля** (нар. 4 квітня 1901 р.). Невідомою нам є доля ще одного їх сина Самуїла Рабинова, якому на той час мало бути шість років. Можливо, у них була також донька Софія (якась Софія Рабинова значиться у 1903 р. як випускниця Маріупольської Маріїнської гімназії).

Вісімнадцятирічному **Нісон-Абраму Ельсвичу Плоткіну** судилося стати єдиною жертвою великої маріупольської родини Плоткіних, що перебралася до Маріуполя з невеличкого містечка Тіхінічі (тепер агромістечко у Рогачівському районі Гомельської області Білорусі) Рогачівського повіту Могильовської губернії. У його батьків Абрама-Іллі (Ельє) Веніаміновича Плоткіна та його дружини Сари Хаймовни, окрім Нісон-Абрама, ще залишилися діти, його брати та сестри – сини Меєр (1884 р.н.), Арон (1892 р.н.), а також чотири доньки – Рейзя-Перл (1885 р.н.), Рівка (1887 р.н.), Двойра (1891 р.н.) та Гітель (1894 р.н.).

Лев Яруцкий згадує ще кілька імен жертв погрому: «От старой учительницы Сарры Моисеевны Жмудиной, родившейся в день издания царского манифеста 17 октября 1905 года, нам удалось узнать еще три имени жертв погрома. Это учащаяся восьмого класса гимназии Дора Жмудь, ее брат Давид и сын синагогального служки Каждан (его имени Сарра Моисеевна, к сожалению, не запомнила). Доре Жмудь было девятнадцать, ее брату – девять, а сыну синагогального служки – одиннадцать» (Яруцкий, 1996, с. 49).

Дійсно, **Доба** (або **Дора**) **Фолєва (Рафаїловна) Жмудь** та її маленький брат **Довид (Давид)**, що походили з родини мелітопольських міщан, також стали одними з жертв погрому.

Згадувана Львом Яруцьким Сара Мойсеевна Жмудіна, ймовірно, була родичкою загиблим дітям. Її батько Мойсей Фалкович (Рафаїлович) Жмудін, мелітопольський міщанин, ймовірно, був рідним братом Доби та Довіда Жмудь. Відтак, Сара Мойсеевна їх племінниця. Щоправда, вона народилася не 17 жовтня (як повідомляє Л. Яруцький), а 4 (17 листопада) 1905 р.

В Маріуполі були ще дві родини Жмудь, але одна прибула до Маріуполя з Павлограда, а інша з Бердянська. А ось, прізвище «Жмудін» прив'язано саме до Мелітополя, як і у випадку з Добою та Довидом Жмудь, але в метричній книзі їх прізвище подано саме у формі «Жмудь».

Восьмирічний син маріупольського міщанина та «синагогального служки» **Мендель (за метрикою Менахем) Самуїлович Каждан** також був однією з

наймолодших жертв погрому. Щодо нього та його родини є свідчення, які певною мірою суперечать одне одному.

Справа в тому, що під 23 жовтня 1894 р. було зареєстровано шлюб лепельського міщанина, запасного рядового Шмуль (Самуїла) Іцковича Каждан та павлоградської міщанки Мані Йосип-Абрамовни Каждан (у дівоцтві Волковицької). Враховуючи збіг його імені з ім'ям по батькові Менделя Самуїловича Каждан, можна було б припустити, що це його батьки.

Разом з тим, 3 листопада 1897 р. дійсно зареєстровано народження такого собі Менахема Каждана (тобто на 1905 р. йому дійсно було 8 років). Згадаємо, що запис про смерть Менахема Каждана у 1905 р. – «Мендель, по метрике Менахем». Тобто, очевидно, що мова йде про одну й ту ж особу. Але батьком його значиться не лепельський міщанин Шмуль Іцкович Каждан (як можна було б очікувати), а так само лепельський міщанин, але Арон Іцкович Каждан, тобто рідний брат Шмуля Іцковича. Причому, Арон Каждан займав у єврейській громаді не останнє місце, він дуже часто фігурує як один із свідків на ритуалах шлюбу (хупи) та розлучень маріупольських євреїв, а, отже, цілком ймовірно, був тим самим «синагогальним служкой». Отже, питання, хто саме був батьком Менахема Каждана, це є певна загадка.

Відомі у місті були також і інші представники цієї родини: окрім Арона Ісаковича (також відомі і його сини Лейб та Менахем), це також Давид Ісакович та Яків-Ельє Ісакович Каждан (а також його син Ісак).

**Лейба Гершкович Горелік** був сином Герша Лейбовича Гореліка та його дружини Шейни-Іти Горелік, єврейської родини, що прибула до Маріуполя з Катеринослава. У подружжя також була маленька донька Міня, якій на той час мало виповнитися вісім років.

Ще одна молода людина, жертва погрому, **Йося-Айзік Мовшевич (Йосип-Іцхак Мойсейович) Бобров** був представником маріупольської родини Бобрових родом з містечка Борисів Мінської губернії. Звідти походили його батьки Мойсей (Мовша) Аронович та Сара-Мнуха Файвелевна Боброви. У подружжя був також ще один син Нота-Вульф, одноліток Йосі-Айзіка, а також доньки, рідні його сестри Песя (1892 р.н.), Іта (1894 р.н.) та Геня (1898 р.н.). Причому, у них було дві доньки на ім'я Песя, старша народилася у 1886 р., а у 1892 р. ще одну доньку вони також назвали Песя. Можливо, перша донька померла, а другу назвали її ім'ям.

Двадцятидворічний маріупольський міщанин **Рафаїл Борухович Лівшиц** скоріш за все був представником родини, яка походила з колишніх колоністів – його батьки Борух-Міхель Абрам-Сімхович Лівшиц та мати Хая-Песя Іцхок-Яківна Лівшиц походили з колонії Красносілка (Гірка) Олександрівського повіту Катеринославської губернії (тепер село Красноселівка Пологівського району Запорізької області). А самі вони першопочатково були або з Вітебської, або з Могильовської губернії. У нього також були рідні брати Борис Борухович (помер у 3 річному віці), Абрам Борухович та Давид Борухович Лівшиц.

Трагічна загибель **Нохума Гершевича Пекаря**, що походив з міщан містечка Златополь Київської губернії (тепер це частина м. Новомиргород), залишила удову, його жінку Рейзю-Лею, із двома маленькими дітьми на руках. Всього лише три роки було його сину Гіршу (1902 р.н.), а другий їх син Мейлех народився у січні 1905 р., тобто на час смерті батька йому не виповнилося і десяти місяців. Сам Нохум Пекар, хоча і загинув 20 жовтня, його смерть була зареєстрована пізніше: або пізно знайшли тіло, або родичі не змогли вчасно зареєструвати смерть.

Про Золотоношського міщанина Полтавської губернії (тепер місто в Черкаській області) **Дову (Даву, Давида) Абрамовича Костюковського**, нажаль, інформації немає.

Хіба, що можна згадати Якова Костюковського, письменника-сатирика, сценариста, поета, драматурга, автора сценаріїв фільмів Леоніда Гайдая («Операція «И» та інші пригоди Шурика», «Кавказька полонянка, або нові пригоди Шурика», «Діамантова рука»), який також народився у Золотоноші (у 1921 р.). Можливо, вони походили з однієї родини та були далекими родичами. До речі, у Золотоноші також 21 жовтня 1905 р. стався погром.

Погром залишив трагічний слід ще в одній маріупольській родині – катеринославського міщанина **Герша Беньяміновича Іофе** та його дружини Рахіль Ісаковни (Іцковни): у вересні, всього лише за кілька тижнів до погрому, в родині народилася двійня, сини Файвуш та Гдалія, які залишилися без батька.

Ще про одну жертву погрому – **Шмуеля-Менделя Вельковича Каганова**, відомо, що будучи вдівцем, 20 липня 1904 р. він одружився на чауській міщанці Песі Нафтулівні Каган. Тобто, нова родина проіснувала всього трохи більше року. Також відомі його рідні брати: Єйна (Євно) Велькович, Ліпа Велькович та Гірш Велькович Каганови. Всі вони, як і їх брат Шмуель-Мендель, походили з невеличкого містечка Негін Костюковицької волості Климовичського повіту Могильовської губернії (тепер це деревня в Костюковичському районі Могильовської області РБ). Серед мешканців цього містечка фігурує такий собі Велька Каганов, ймовірно, їх батько.

Всі жертви погрому були поховані у братській могилі, яка збереглася до нашого часу. Значно пізніше могила була упорядкована, та на тепер представляє собою довгий, поділений на сектори, білий бетонний прямокутник. Щоправда, цих секторів 21. Можна зробити припущення, що Нохум Пекар, запис про смерть якого з'явилася на кілька днів пізніше від інших, був похований в іншому місці в окремій могилі. Колись були і плити з зазначенням прізвищ похованих, від яких залишилися рештки.

Таким чином, погром 1905 року в Маріуполі став трагічною подією в історії єврейської громади міста та драматичним чином позначився на долі самої громади та окремих її представників, в першу чергу жертвах погрому та їх родин.

Погром став одним з елементів подій першої російської революції, безпосередню участь в якій брали і представники єврейської спільноти, вбачаючи в ній та реалізації її цілей можливість подолання тих обмежень, які накладала існуюча тоді суспільно-політична система на євреїв.

Противорічними сторонами виступили революційні та антиреволюційні, монархічні, антисемітські налаштовані, організовані та підбурювані чорносотенними організаціями.

Сам погром відбувся (як і у всіх інших місцях, де також були погроми) безпосередньо після обнародування Найвищого маніфесту від 17 жовтня 1905 р. та демонстрацій, що послідували після цього.

Погром тривав упродовж 20-21 жовтня (2-3 листопада) 1905 р., та мав наслідками чисельні матеріальні збитки, а, головне, жертви серед єврейського населення, які оцінюються у кількості 22 осіб.

На основі знайдених та систематизованих даних, отриманих з метричних книг маріупольської синагоги різних років, автору вдалося певною мірою відтворити дані про жертви погрому та їх родини, тобто, внести у дослідження особистісно-індивідуалістичну складову.

### Бібліографічний список.

- В Мариуполе произошёл еврейский погром, 1905. *Восход*. 42-43, 44-45.
- Воротилова, О.О. 2016. Єврейські погроми 1905 року в Маріуполі. *Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 8 квітня 2016 р. / під заг. ред. К. В. Балабанова*. Маріуполь : МДУ, с. 129-130.
- Омельянчук, І., 1997. Чорносотенний рух в Україні на початку XX століття. *Сучасність*. 12, с. 86-94.
- Токаленко, П. О. 2017. «Чорна сотня». Діяльність монархічних організацій на півдні України в роки першої російської революції. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*, 25. с. 46-53.
- Руденко, Н. Еврейский погром в Мариуполе. *Старый Мариуполь. История Мариуполя* [online] Available at: <http://old-mariupol.com/evrejskij-pogrom-v-mariupole/>
- Синагога города Мариуполь. *Метрическая книга записей о рождении, браке, рождении, смерти за 1905 год*. F 211/1/fol 24. Донецьк: Державний архів Донецької області.
- Чины полиции, убийство в городе Мариуполе. *Книга русской скорби. Том 7*. СПб: типография Невский, 138, 1911, с. 94-100.
- Яруцкий, Л. Д. 1996. *Евреи Приазовья*. Мариуполь.

### References

- V Mariupole proizoshel evrejskij pogrom. *Voshod*. 1905. № 42-43, 44-45.
- Vorotilova O.O. 2016. Yevreyski pohromy 1905 roku v Mariupoli. *Ukrayina u svitovomu istorychnomu prostori: zb. materialiv Vseukr. nauk.-prakt. konf., m. Mariupol, 8 kvitnya 2016 r. / pid zah. red. K. V. Balabanova*. Mariupol: MDU. S. 129-130.
- Omelyanchuk I. 1997. Chornosotennyu rukh v Ukrayini na pochatku XX stolittya. *Suchasnist*. № 12. S. 86-94.
- Tokalenko P.O. 2017. «Chorna sotnia». Diialnist monarkhichnykh orhanizatsii na pivdni Ukrainy v roky pershoi rosiiskoi revoliutsii. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky»*. Vyp. 25. S. 46-53.
- Rudenko N. Evrejskij pogrom v Mariupole. URL: <http://old-mariupol.com/evrejskij-pogrom-v-mariupole/>
- Sinagoga goroda Mariupol. *Metricheskaya kniga zapisej o rozhdenii, brake, rozhdenii, smerti za 1905 god*. F 211/1/fol 24. Doneck: Derzhavnij arhiv Doneckoyi oblasti.
- Chiny policii, ubitye v gorode Mariupole. *Kniga russkoj skorbi*. Tom 7. SPb: tipografiya Nevskij, 138, 1911. S. 94-100.
- Yaruckij L. D. 1996. *Evrei Priazovya*. Mariupol.

Стаття надійшла до редакції 02.10.2024 р.

**I. Lukovenko**

### THE JEWISH POGROM IN MARIUPOL IN 1905: CONTEXT, COURSE, CONSEQUENCES

*The article is devoted to the study of a tragic page in the history of the Jewish community of Mariupol in pre-Soviet times - the pogrom of 1905. The reasons and context of this event, course and consequences are analyzed.*

*The incidents of the pogrom are considered in the context of the First Russian Revolution, which began in January 1905.*

*Particular attention is paid to the relationship between political and national motives in the actions of the participants in the clashes: two forces of a revolutionary and anti-revolutionary orientation opposing each other.*

*The sources' indications of the involvement and the degree of involvement in the clashes of monarchist forces represented by supporters of the so-called "Union of the Russian People" (Black Hundreds), among whom anti-Semitic ideas were very popular, are studied. On the other hand, the features of the participation of armed units of Jewish self-defense and the workers' movement of Mariupol in the events of the pogrom are analyzed. Based on existing sources, the features of the course of the events of the pogrom, their sequence and consequences are analyzed.*

*By analyzing the materials from the registers of the Mariupol synagogue, the author found and systematized evidence about the victims of the pogrom and their families.*

**Key words:** *revolution of 1905, pogrom, Jewish community of the Azov region, Judaism, «The Black Hundreds».*